

*S ezt másolnád, komám, évmilliók óta
génjeid ezt a kódot követnék
a bunkó zuhanatását
fogak csatogtatását
csontok szopogtatását agyvelő kiszívását
a gyilkosságot...*

s ezt az elvet nemcsak a kakukháziak képviselik: az általuk hideglelős változékonysággal csodált és megvetett Somogyjádra is árnyékot vet. A testvérgyilkos szenvedély „oly gonosz”-szá teheti az embert, hogy „érdek nélkül is elpusztítja önmagát”, s a civilizáció előrehaladása is csak az ember természetes képeségeinek dekadenciájához vezet; a kerék feltalálásáért lábát, a repülőgéppért szárnyait (úgy hiszem, elsősorban szellemi szárnyait — Cs. L.) adta cserébe, a komputerért az egyszeregyet, holdrakétát lő fel, de a földön nem tesz rendet, s végül a leigázott természet belülről falja vissza: „200-as vényomás, agyembólia, gyomorfekély, infarktus, elmeszesedett érrendszer, frigiditás, impotencia. „Végül: ... tudsz-e még különbséget tenni a valóság és a neurozísok rémképei között?”

S az emberi realitások ilyen halmaza, s az író beszótt egyéni életemlékeinek vallomása olyan belső vitához vezet a hit és reménytelenség között, ahol a remény szimbólumává vált Somogyjád minden érvére megjön a káini emberiség, Kakukháza félelmetes erejű ellenérve. Ebből a válságból sokkal nehezebb felemelkedni az értelmes továbbfolytatás hitéhez, nem véletlen, hogy még a gondolatmenet rapszodikus megszagatottságában is megnyilvánul: Déry líraisága visszanyúl szürrealista lírikusi korszakához. Nincs is igazi, gondolati feloldás, csak az Anya felejthetetlen alakjában, fiai közt választani nem tudó egyetemes elfogultságában és szeretetében diadalmaskodik a továbbélés, a biológiai folytatás elve, Déry novellájára, a *Philemon és Baucis*-ra emlékeztető módon:

*Óh, adj erőt, boldogság
boldogtalanság segíts
könyörögjetek értem:
én újraszülöm őket
édes babáimat.*

Irodalmunk mai klasszikusainak válaszai a kor egyetemes kérdésére nehezen kiküzdött, belső vívódásban megérett és egyetemesen autentikusnak nem tekinthető válaszok, de a magyar gondolati költészet legjobb hagyományait folytatják korszerű és magas szinten, ezért kell nagyon odafigyelni erre a kötetre. (*Magvető Könyvkiadó 1968.*)

CSETRI LAJOS

A. MEGÚJULÓ ILLYÉS

ILLYÉS GYULA: FEKETE-FEHÉR

Szemléletünknek és belőle kiinduló gondolkodásunknak — ismeretes — van egy olyan törekvése, hogy kerek, zárt egészként fogadja be a jelenségeket. Így aztán, ha a *Rend a romokban* sajtó alá rendezése után valamely tragikus véletlen pontot tett volna az Ilyés-életmű végére, föltételezhetően odaillőnek találnánk a hasonló esetekben jó szolgálatot tevő paradoxont: „így, töredék-mivoltában is teljes ez az életmű”. Bizonyára meg is magyaráznánk, hogy miért — és még csak nem is joggal: maga módján teljes világképet ad a nem egészen másfél évtizedes költői termés is, a megadott határok közti „területek” ekkorra nagyobbrészt megjelenítést nyertek. Mintha már csak valamiféle további részletezést hozhatott volna a jövő. A *Kézfogások*-kötet: a *Bartók* és a körülötte született alkotások mutatták meg először világosan, hogy ez a költészet saját belső törvényei szerint képes megújítani önmagát, gyökereinek és néhány alaptulajdonságának a megőrzésével egyidejűen mássá lenni, mint ami korábban volt. Aztán mintha az *Új versek* adtak volna valami szabályos-szép zárást: a harcon túljutott költő búcsúzó, megcsöndesült szemlélődéssel régi emlékeket idéző énjének vallomásait — mesteri tudással versekké munkált alakban. De már a *Dölt vitorla* néhány darabja is megmutatta, hogy legföljebb egy bizo-

nyos Illyés-életműnek a hozzávetőleges határvonalait ismerhette föl az olvasó a hatvanas évek elején. Rendhagyó, kategóriáinkba beilleszkedni nem akaró alkotóegénységnek az arcéle villant elő onnan is — és sejtnei engedte, hogy fejlődésének merőben új periódusa veszi kezdetét. Lehet, hogy legújabb kötete még nem jelenti a tetőpontját Illyés e korszakának, ezt a sejtést azonban már így is beigazolta.

*

A költő, aki korábban paraszti-realista, tapinthatóan anyagszerű és világos elrendezettségű, lényegretörően egyszerű gondolatiságnak elrugaszkodási pontul szolgáló életképekkel hozott újat és teremtett művészi értéket irodalmunkban, most elsüllyedt hajók tébolyult lakóinak, Tökéletesen Elpusztult Országok magános szoboralakjainak, ráncos asszonyarcból könyvleppá átlényegülő varzsos jelenségeknek a világába visz. A díszítetlenül kemény rímeléssel összefogott versszakok, majd utóbb lágyabban, már-már játékos könnyedséggel egymással összezsengő lazább kötésű sorok helyébe ismételten rímelést, hagyományos ritmikai lendítést-szakaszolást nem ismerő, sorokba nem tördelt költői alkotások lépnek. Az *Alkonyatban*, a *Rendtevés*, a *Sikererőfeszítés*, az *elposványosult idő*, a *Megkezdhetetlen olvasmány* — hogy csak a legkiemelkedőbbeket említsük az utolsó két kötetnek ebből a műalkotás-típusából.

Valamely régebbi hagyományokhoz kötődő szemlélet azonban talán fölteheti a kérdést: költemények-e igazában ezek?

Verseknak csakugyan nem mondhatók. Annak, aki a műfajoknak egymástól való erőteljes elhatárolására törekszik, bizonyára nem is kevés gondot okoz kategorizálásuk. Ilyen gondra azonban már — csaknem egy századdal korábban — Rimbaud ismert művei is okot adtak. Ha pedig a másik oldalról, a „próza” felől vizsgálódunk, akkor is találunk hasonló eseteket, egészen közeli példákon is: gondoljunk Örkény István „egyperces novellá”-ira. Ha viszont nem „vers vagy próza?” kérdésére keresünk elsősorban választ (mely kérdés ugyan nem érdektelen, de akadémiкусan, iskolásan merev), hanem a költészetnek az általánosabb törvényszerűségeit vesszük vizsgálódási alapul — vagyis azt kutatjuk, hogy vajon sajátosan erős kompozíciós törvények szerint egészszé épült s e szerkezettől jelentésben gazdaggá levő nyelvi alkotás-e — akkor már nem lehet kétséges, hogy hol van a helyük ezeknek az írásműveknek. Ahogy pl. a *Rendtevés* kezdősorában felidézett, önmagának szögezett pengehegy-kép fokról fokra tágul az utolsó szavak-felidézte „világúr-nagy boldogtalanság” képzetéig, ahogyan az *elposványosult idő* első szókapcsolatainak egyike: „a patak tóvá duzzasztott vize” előkészíti az „a part fűszálai közt lopakodik... a tengeri semmi féle” zárást (vagy mondjuk az „Egy csepp víz, egy szem gabona” az „A kis tóból naponta négyszer cinke emel ki néhány csöppöt” — mondatot —, hogy csak a legszembeszökőbbeket vegyük); olyan feszes motívumszerkezetet csak kitűnő költői alkotásokban lelhetünk. Nem kisebb ez a feszség annál, melyet a „hagyományosabb” versszerkesztési módok adnak — csak épp egyfajta természetességet, köztelenségélményt is keltenek, illetőleg létrejönni engednek. Nem utolsósorban egyszerűen azért, hogy ebben a tekintetben még kevésbé lett automatizmussá az ismeretünk, mint a verstan alapelemeinek esetében. (Mondjuk: a hármazs rímelést már nemcsak hallja, hanem szinte tudja is mindjárt a fülünk, ezzel szemben pl. a *Sikererőfeszítés* szerkesztésében többszörösen testet kapó hármasság ritmikája az első pillanatokban rejtettebb marad számunkra.) Ezáltal izgalmasabb is ez a szerkesztés: fölismerése nem kínálja tálcán magát.

Nem kínálja magát mindig tálcán a költemények jelentése, „értelme” sem. A korai *Három öreg* mondandója pl. első olvasatra evidens, a *Megkezdhetetlen olvasmány* viszont rögtön igényli a másodszeri-harmadszeri olvasást. A rejtvényfejtés intellektuális játékát nyújtja ezáltal? Nem. A kezdettől intenzív sejtésnek küzdelmes tisztulását az értés teljessége felé. Bizonyára még ebben a végső stádiumban sem ad olyan egyértelműen gondolatát vagy képpé fogalmazható jelentést, mint a korábbiól vett példa. A művészi élmény azonban máskor sem bontható fel pusztán képi és gondolati komponensekre.

*

Mi készíthette Illyést erre a változásra? A futólag megemlített tényező — az újszerűséggel élményt adni akarás — bizonyára nem a legdöntőbb volt a sok között: csak ebből nem születik kötetre való remekmű. Olvasásuk nagyon határozottan fölkelte a „másként nem lehetett” élményt is. Mit mondanak, miről vallanak hát ebben az egyedül lehetséges formájukban?

Fekete-fehér: ez a legújabb — kiállításban a benne foglalt irodalmi anyag-

hoz mindenképpen méltó — kötetnek a címe. Végtelen ellentét: a halál, a pusztulás komorsága a színek teljes hiányában — színek teljessége a fehér éles fényében. Nem *magyaráz* a cím sem: aki önmagában átéli e végtelen pólusok feszítő egységét, az nem mindig tud példálózni. „... az utolsó darázs zenezésében ... aggastyánok isszák az újbort / hangtalanul” — a pólusok előttünk, *magának a versnek a testében* (azt a magunkévá téve már mibennünk) feszülnek, míg a róluk való *elmélkedés* alighanem közhelyeket adna. „Hatalmas kék szem: fölnyílt a víztiszta téli reggel” — kezdődik *A tél hatalma*. Illyés korábban valószínűleg tárgyias, józan realizmussal leírta volna egy téli kép kirajzolódó kontúrait, belevonva versébe a reggel szagát-ízeit, és talán a benne magában lezajló lelki folyamatot is objektívan megjelenítette-megmagyarázta volna. (Hogy ti. miért éppen szemre *emlékezteti* őt egy bizonyos napon a téli reggel.) A mai Illyés jobban koncentrálna: önmagát vallatja a lét tér- és időbeli egészével szembeállítva, szükségszerű hát, hogy a reggel az általa alkotott mű mikrokozmoszában *valóban* egyetlen kék, órá irányuló szemmé legyen. Vagy — más példát véve — az, hogy valamikor az előtte hirtelenül kitarulkozó élethez: a könyvek megnyíló világához vezető utat egyszerre elvágta egy lámpa fényének kihunyta; ennek az emlékek a földézésekor régebben talán szelíd iróniával szólt volna az egykori, gyermekien naiv fájdalom nagyságáról. Ma, a „fekete-fehér” pólusokhoz koncentrálódó élményvilágban az elsötétülés *valóságos* tragédiává sűrűsödik: a láng, „mely a Nap uralmát volt rendelve folytatni”, „halk, de az órási úrben mégis döbbenetesen hangzó pöffenessel” lobbant el. Harminc évvel korábban a budai domb még fokról fokra — józan, néha aprólékos magyarázatok közt — „lényegült át” kacsalábon forgó várrá — ma már a második mondatban közli a tengerfenékre süllyedt, oldalára dőlt hajóról, hogy az „Egy ország volt, most derült ki, egy nép”. A mai Illyés általában végtelen pólusok távlatából néz, s itt maguktól értetődő egyszerűséggel kapcsolódnak össze számunkra valamilyen végső tekintetben rokonszerű dolgok. Közelítő fagy és halál, termékeny dombok és érett asszonyi test, vízsepp és az idő egy-percnyi csöppje — kijutás egy útvesztőből, és a halál értelmetlen csődjének legyőzése. Vagy akár könyvek borítójának és női arcok bőrének a tenyérbe simulása.

Valamilyen hagyományosabb értelemben tehát a mai Illyés-lírának csak néhány darabja nevezhető gondolati költeménynek. Többnyire az evidencia erejével s éppen ezért csaknem mindig — amennyire ezt a költészet egyáltalán lehetővé teszi — az érzéki szférán belül maradvá „érvel”, „magyaráz” Illyés. Az emberi lét végső „honnan?”-jének problematikáját érintve például az otelőbor „friss-gyümölcs-íze” a poharat tartó kezeknek egész életformáról-vallása, a tó-tükrének kékből halványpirosba forduló színváltása s a repkedő bogaraknak a dongása együttesen, szinte uralkodó jelleggel „vesz részt” a költemény világában. De minden, ami csak megjelenik, valahogy túlmutat jelenség-önmagán: valami — egyáltalán nem titkos-sejtelmes, hanem nagyon is egyszerűnek ható — többlet-jelentésnek a hordozója. Ez a jelentésben gazdag költői világ pedig egy ritka elmélyültséggel gondolkodó emberi főről is vall. Csakhogy mindig közvetett módon: a költő személyisége a legritkább esetekben lép csupán elő. A dolgokat magukat akarja beszéltetni Illyés — az ő számára már mintegy maguk beszélnek —, nem retorikai készségét vagy egyéni intellektuális küzdelmét akarja az olvasó elé állítani.

Ahogy egyfelől az érzéki valóságközelség élményének és néha egészen végtelen általánosításnak az ellentéte jellemzi a kötetet, illetőleg a mai Illyést, úgy őt benne „fekete-fehér” pólusainak az ellentéte is testet. Nem mindig egyetlen költeményben: néha egyik csak az egyik szint képviseli, hogy majd a másikban találjon erőteljes kontrasztra. Némi túlzással azt lehetne mondani, hogy karkai szorongások abszurd világa az egyik, Homérosz erőteljes, derűs nyugalma (vagy a keleti költészet valamelyik remekének bujább, forróbb életvágytól fűtött levegője) a másik ihlető. De amíg — megint csak távoli párhuzammal élve — a késői Arany „Ossiánt” hívja a fájdalommal elbűcsúztatott „Homér” helyébe, addig Illyés esetében más a kettő küzdelmének a kimenetele. A magány, a téboly, a céltalan pusztulás félelmetes erejű képeinek végül is fölébük kerekednek azok, melyek az élet és benne az ember nagyságáról — mint nagyszerű lehetőségéről — vallanak. „Szemben a semmivel” meri „halandó szemmel fölfedezni” a halált is mintegy magában foglaló létnek a parancsát: megkísérelni a világban rendet teremteni, azt az ember otthonává formálni,

*amíg lehet —
a takarékos Nap alatt.*

*

Honnan, miből alakult ki a mai Illyés-líra? Ennek pontos fölmérése későbbi évek irodalomtörténetírására vár. Bizonyára vezet idáig egy többé-kevésbé egyenes vonalú fejlődés is, mely valahonnan *A kacsalábon forgó vár*-tól a *Bartók*-on át vezet idáig. (*A reformáció genfi emlékműve előtt* vagy a *Lószőr, macskabél*... is bizonyos helyet kap ezen a „vonalon”.) Vannak azonban más utak is. Mindenekelőtt a halk szavú, pengehajlékonyságú, néha szinte játékosan könynyed, mégis kíméletlen pontossággal célba találó Illyés-próza érdemel ebből a szempontból figyelmet, különösképpen ennek egyik utolsó kötete, a *Balaton*. Talán az első, kötetbeli rögzítést nem nyert korszakok termése sem volt annyira melléktermék, mint azt hajlamosak voltunk gondolni? A legutóbbi kötetek ismeretében a *Szomorú béres* sem kizárólag a *Három öreg* (és a vele egy időben született versek) előfutáraként jelenik meg. Illyésnek az utóbbi évek során sokat gazdagodott műfordítói tevékenysége — Follain, Frénaud alkotásainak magyartítása vagy akár a klasszikus kínai líra darabjainak tolmácsolása — is aligha maradhat figyelmen kívül, ha a változás érlelődését akarjuk kimutatni.

*

Gazdag — specifikusan művészi és jellegzetesen emberi értékekben egyaránt — Illyés mai költészete. Legjobb darabjai korábbi életművének csúcsaival mérhetőek csak össze. Egészében véve differenciáltabb és több színű azonban ez a világ a korábnál. Az itt róla leírt sorokban inkább a vers és próza határán álló költői művekről esett szó, ez azonban korántsem jelenti azt, hogy csak ez jelent újat a *Fekete-fehér* világában. Talán itt lehetett e változásnak néhány fontos sajátosságát a legjobban megragadni, s talán ez a hang kapott jelentőségéhez mérten a legkevesebb méltatást korábban a *Dólt vitorla* esetében. De az elragadtatott ámulást-szenvedélyt árasztó oldottabb, zeneibb sorok éppúgy részei ennek a költészetnek, mint a díszítetlenül tárgyias megfogalmazások, a bibliai látomásokat állóképbe dermesztő mondatok éppúgy, mint azok, melyek játékos ötleteket dobnak csupán fel. S e különböző elemekből néha újszerű — egyetlen töretlen vonallal föl nem írható, le nem rajzolható — verskompozíciók születnek: az *Aggastyánok isszák az újbort*, a *Repülön*, a *Ditirambus a nőkhöz*, a *Teremteni*, a *Világodban világtalan* mesterdarabjai. (Ebben a mivoltukban az *Ódának*, az *Alkalmi vers*...-nek, a *szarvassá változott fiú*...-nak: a huszadik századi magyar líra több kimagasló alkotásának a közeli rokonai.) Részletesebb elemzésük talán egy általánosabb költői megújulásnak a kezdeteit mutatná ki — történeti mivoltukban kezdeteket, melyek esztétikailag azonban már klaszszikus értékek hordozói.

Hogy Illyés Gyula a magyar klasszikusok sorába tartozik, az a megállapítás senkinek számára nem mondhat már újat. Kevés magyar költőnek adott meg, hogy hosszabb időn át együtt éljen ilyen, már az irodalomtörténetírásban is megszilárdult tudattal. De amennyire örvendetes lehet ez a ritka tény, annyira veszedelmes is. Petőfi, Ady, József Attila ugyan tragikus módon nem „érhetett rá” attól félni, hogy akadémiakussá merevül, Arany Jánosnak viszont éppen az lett már-már tragédiájává, hogy elismerten „hivatott” költője lett nemzetének. A legutóbbi évek Illyésének verstermése egyértelműen vall arról is, hogy hatvanon túl, országos elismertség közepette is lehet valaki éppen önmagának a *megújításával* ifjúkori énjének hűséges *folytatója*. (*Szépirodalmi Könyvkiadó* 1968.)

TAMÁS ATTILA

BENJÁMIN LÁSZLÓ VÁLOGATOTT VERSEI

A *Válogatott versek* szigorú önfegyelmel megiszúrt gyűjtemény: három évtized terméséből mindössze kilencven verset kínál olvasóinak. Maga a költő így nyilatkozik a válogatás szempontjairól: „kedvem szerint szemeltem ki a kötetbe kerülő verseket, nem törekedtem sem a korpék, sem az életrajz csorbítatlanságára: azt a körülbelül kilencven versemet gyűjtöttem egybe, amelyet most már harmincesztendő költői pályám legjavának hiszek.” Benjámint tehát nem a bejárat utat akarta megrajzolni, nem a pálya ívére figyelt, hanem pusztán a verseket vette számításba, a termés esztétikai igényességgel válogatott javát gyűjtötte össze. A szigorúság és az igényesség értelme mégsem csupán az, hogy esztétikailag egységes verseskötvet eredményezett, hanem az is, hogy